

УДК 94(477.54/62)''1861/1917''

Ігор Саламахін

ЕВОЛЮЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ТА ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються основні етапи створення та діяльність селянського та земського самоврядування у Харківській губернії упродовж 1861–1919 років. Аналізується ефективність вирішення різними інститутами самоврядування основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем населення Харківської губернії.

Ключові слова: селянське самоврядування, земські установи, земська управа, повітове земство, губернське земство.

Актуальність теми дослідження визначається значною роллю селянського та земського самоврядування в історії Харківщини і недосконалістю розробки цієї проблеми в історичній науці. Селянське та земське самоврядування стали складовою частиною українського пореформеного суспільства й суттєво вплинули на ринкову трансформацію українського суспільства. Їх поява сприяла вирішенню значного кола соціально-економічних та гуманітарних проблем, що гальмували розвиток Харківської губернії.

Актуальність теми також визначається також тим, що вона до останнього часу не була в достатній мірі досліджена, містить чимало дискусійних питань, а деякі з її аспектів потребують суттєвого переосмислення. Дослідження основних напрямів діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії дозволяє ширше висвітлити та вирішити низку питань, пов'язаних з історією України, що мають як наукове, так і громадське значення.

Історіографія обраної теми повністю відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для розвитку системи органів місцевого самоврядування на Харківщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З урахуванням якісних параметрів цей тривалий історіографічний процес нагромадження наукових знань про багатогранну діяльність установ селянського та земського самоврядування на Харківщині умовно можна розділити на чотири періоди: 1) з 1860-х років до 1919 року; 2) з 1919 до початку 1960-х років; 3) з початку 1960-х років до початку 1990-х років; 4) з початку 1990-х до сьогодення.

Суттєвіший внесок у наукову розробку питання зробили такі дослідники, як Я. Абрамов [1], О. Бакуменко [2], В. Безобразов [3], В. Брунст [4], Д. Багалеї, Д. Миллер [5], Б. Веселовський [6], О. Головачев [8], Є. Гордієнко [9], О. Гуз [10], Л. Корнійчук [11], В. Корнілова, Т. Степаненко, Л. Федоренко [17], Г. Львов, Т. Полнер [19], Т. Лобас [20], Є. Ольховський [25], І. Миколаєнко [26], О. Русов [27], М. Слобожанин [28] та інші. У їх роботах досліджувалися деякі важливі аспекти діяльності харківського земства. Проте, спеціальної праці, яка б охоплювала історію розвитку органів селянського та земського самоврядування та Харківщини у 1861–1919 рр., ні в українській, ні в зарубіжній історіографії поки що немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору автором теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання статті.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації, інтерпретації та реконструкції історії створення та діяльності селянського і земського самоврядування в Харківській губернії. Основна увага приділяється аналізу ефективності вирішення земством основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого населення у пореформений період, також простежити наслідки соціально-економічної та гуманітарної діяльності земських установ в Харківській губернії.

Ставиться завдання сформулювати конкретні пропозиції та рекомендації відносно подальшого розвитку наукових досліджень досвіду діяльності земських установ Харківщини. Така мета роботи цілком відповідає вимогам сучасної історичної науки щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії місцевого самоврядування в окремих регіонах України, а також відповідає державним планам і програмам по гармонізації системи місцевого самоврядування в сучасній Україні.

Важливою особливістю розвитку Харківської губернії була та обставина, що напередодні реформи 1861 р. селянство складало до 90 % її загального населення. Феодальні порядки, які були характерні в цей час для губернії, значно стримували господарську ініціативу селян і подальшу ринкову еволюцію сільського господарства, що спонукало уряд до проведення в другій половині ХІХ ст. заходів з відміни кріпосного права та створенню органів селянського самоврядування. Після декількох років розробки цієї реформи та її детального обговорення в урядових колах всі 17 законодавчих актів були підписані Олександром ІІ 19 лютого 1861 р. й набули сили закону. В той же

день імператор звернувся до населення держави з Маніфестом, у якому декларувався намір влади провести великомасштабну реформу з упорядкування становища селян, які вийшли з кріпосної залежності. Через два тижні було оприлюднено решту законодавчих актів селянської реформи 1861 р.: "Загальне положення", "Місцеві положення" та "Додаткові правила". Губернатором Харківської губернії ці офіційно завірені законодавчі акти були отримані 10 березня і саме з цієї дати було дано хід селянській реформі в регіоні. Реалізація основних її положень покладалася на спеціальний орган – Харківське губернське в селянських справах присутствіє, яке розпочало свою діяльність з 12 березня 1861 р. Головою присутствія став губернатор генерал-майор О. Ахматов, якого незабаром змінив граф О. Сіверс. Членами присутствія також були: губернський предводитель дворянства, князь О. Трубецький, керуючий палатою Державного майна – М. Мартинов, прокурор Є. Флукі та чотири місцевих поміщики – М. Герцевич, О. Левшин, які були призначені міністром внутрішніх справ, а також Д. Хрущов і І. Орлов, обрані від губернських дворянських зборів. Це само по собі попередньо визначило практику ведення справ бюрократичними методами, які вже стали традиційними для губернського правління [30, арк. 82–84].

Першими кроками Харківського губернського в селянських справах присутствія стала його активна діяльність зі створення у поселеннях колишніх поміщицьких селян органів самоврядування. За їх зразок було взяте самоврядування, створено для державних селян ще в ході реформи 1837–1841 рр. Згідно з законом, усі селянські поселення, які входили раніше в один панський маєток і тому були об'єднані загальними господарчими інтересами ставали тепер однією адміністративною одиницею – сільською громадою. Головним органом її управління був сільський сход, в прерогативу якого входила низка важливих господарських питань. Вирок сходу надавався мировому посереднику, який потім затверджував його в Харківському губернському управлінні у справах селян. Тексти усіх вироків також вносилися в спеціальну книгу, що зберігалася у волосних управліннях [31, арк. 29–35].

Декілька сільських громад утворювали особливу адміністративну одиницю-волость. У ній нараховувалось приблизно 300–2000 душ чоловічої статі, а самі поселення, із яких вона складалася, були розташовані компактно і знаходились не далі, ніж в 12 верстах від волосного центру. Основна робота з утворення волостей покладалася на особливі повітові комісії під керівництвом місцевих предводителів дворянства або авторитетних поміщиків. Вже 28 березня 1861 р., першою в Харківській губернії, розпочала свою діяльність Богодухівська комісія "для створення проекту розподілу поселень на волості", а наступного дня – Ізюмська (голова О. Гес-де-Кальве) та Сумська (голова М. Похвиснев). Упродовж квітня подібні комісії були створені у решті восьми повітах Харківської губернії. Їх практична діяльність не викликала будь-якого опору з боку селянства, як це було в інших губерніях України та Росії. Проте вона суттєво гальмувалась відсутністю в складі комісії достатньої кількості досвідчених землемірів [34, арк. 11].

Усього за квітень-червень 1861 р. зусиллями комісій створено 204 волості. У тому числі в Харківському повіті – 17, Валківському – 11, Богодухівському – 20, Охтирському – 13, Сумському – 29, Лебединському – 25, Зміївському – 16, Вовчанському – 14, Ізюмському – 33, Куп'янському – 10 та Старобільському – 19. Але до середини літа ця робота так і не була остаточно закінчена, що викликало стурбованість в урядових колах. На адресу харківського губернатора надходили різні суворі розпорядження про те, щоб створення в регіоні нових адміністративних одиниць було завершено якомога швидше. В результаті вже восени 1861 року всі ті території губернії, на яких проживали колишні кріпосні селяни, були поділені на сільські громади та волості [32, арк. 8–11].

Упродовж березня-вересня 1861 р. в Харківській губернії створена досить працездатна система сільського самоврядування. Тільки після цього у адміністрації губернії з'явилася реальна здатність для переходу до наступного етапу реформування колишнього кріпосного селянства, і насамперед до вирішення питань їх поземельного впорядкування. Цей новий етап реформи розпочався на Харківщині з червня 1861 р., коли тут був створений інститут мирових посередників. На них уряд поклав увесь центр ваги практичного проведення реформи в окремих регіонах. До функцій мирових посередників поряд, із затвердженням та введенням уставних грамот та завіренням викупних актів, входили: розбір різних спорів поміж селянами та поміщиками, керівництво розмежуванням їх земельних угідь, нагляд за органами сільського самоврядування і навіть суддівські функції. Отже, коло повноважень цих державних чиновників сповна відповідали намірам уряду бути посередником в ході реформи між поміщиками і селянами, захищаючи інтереси і тих, і інших в однаковій мірі на основі законів. У Харківській губернії 51 мировий посередник та 29 кандидатів були призначені губернатором О. Ахматовим на основі списків, запропонованих повітовими дворянськими зборами, і затверджені сенатом. Мирові посередники були підзвітні повітовим з'їздам мирових посередників, а з'їзди, в свою чергу, були підзвітними губернському в селянських справах присутствію. Головами повітових мирових з'їздів були призначені предводители

дворянства цих повітів: князь Ф. Голіцин, І. Бахметєв, Д. Кованько, князь В. Голіцин, В. Савич, А. Третьяковський, князь О. Кудашов, З. Бекарюков, С. Сонцов, Є. Розалліон-Сошальський та О. Марінов. До складу кожного із повітових з'їздів було також призначено по одному представнику безпосередньо від уряду. На всю губернію їх було троє: І. Клепацький, Я. Лялін та С. Альбрехт [33, арк. 16–17].

Основною функцією мирових посередників було упорядкування та уведення в дію в губернії уставних грамот. Ці грамоти були визначальним юридичним документом, який закріплював усі конкретні умови виходу селян із кріпосної залежності. На бланках уставних грамот завжди стояв герб імперії, що сприяло зміцненню довіри до цього документу. В тексті грамоти повідомлялись основні відомості про поміщиків та селян, які уклали між собою договір, та основні умови цього договору. Таким чином, уставні грамоти стали основним документом, який визначав соціально-економічні умови переходу кріпосних у "тимчасовозобов'язаний" стан. Процес складання та уведення в дію уставних грамот, що розпочався в Харківській губернії влітку 1861 р., проходив досить повільно і часто супроводжувався виникненням гострих суперечностей між поміщиками і селянами. До кінця вересня було складено і підписано всього 11 уставних грамот. Тільки з весни 1862 р. цей процес став більш динамічним. Всього в губернії було уведено в дію 1543 уставних грамот, із яких 998 грамот були підписані селянами, а 545 – введені в дію мировими посередниками без згоди селян [35, арк. 70–71].

В цілому в результаті проведення в Харківській губернії селянської реформи 1861 р. тут були створені умови для динамічного розвитку товарно-ринкових відносин. Усі селяни отримали особисту волю, а основна маса з них також отримала у власність достатні для ринкового господарювання ділянки землі на досить вигідних умовах. В цей час також були закладені підвалини для формування в губернії цілісної системи місцевого самоврядування. Наступним етапом її розвитку стала земська реформа, проведена у Харківській губернії у 1864 році. Основою її проведення стали положення про губернські і повітові земські заклади самоврядування від 1 січня 1864 р. Згідно з цим положенням, створювалися губернські і повітові органи самоврядування: губернські і повітові земські збори та їх виконавчі органи – губернська і повітова земські управи. Роль розпорядницьких органів виконували губернські та повітові земські збори, члени яких обиралися за трьома виборчими групами – куріями. Хоча селянська курія була найчисленнішою, кінцевий результат виявився не на користь селян. На перших же земських виборах у Харківській губернії голосних повітових земських зборів із дворян було обрано 42 %, із селян – 38 % [36, арк. 6–8].

Вибори в губернські земські збори проводилися повітовими земськими зборами. Розподіл кількості голосних у куріях визначалися більше на користь імущих класів. У Харківській губернії на виборах 1878 року дворяни одержали 74 % голосних, селяни усього лише 11 %. Повітові земські збори склалися з виборних від трьох з'їздів – повітових землевласників, міських виборців і сільських товариств, що обирали, зазвичай, посадових осіб – старшин та старост. Виборчий механізм працював відповідно до інтересів поміщиків, що, одержавши перевагу в земствах, мали можливість проводити там відповідну політику. У виконавчих органах земських закладів – губернських і земських управах також переважали дворяни [37, арк. 8–9].

До компетенції земських органів Харківської губернії входили, головним чином, питання господарського призначення: шляхи сполучення місцевого значення, піклування про місцеву торгівлю і промисловість, охорону здоров'я, суспільне піклування, боротьба з падінням худоби і зі шкідниками сільського господарства тощо. Земства не мали адміністративних прав і свої рішення реалізовували через державні органи, головним чином через поліцію. У досліджуваній період харківськими земствами на рік витрачалося на економічні заходи понад 500 тис. крб., причому вони в основному йшли на надання допомоги господарствам, завдяки яким розвивався розвиток сільського виробництва. Земства намагалися економічними заходами поліпшити становище народного господарства, що було пов'язано з нестачею коштів, існуванням застарілих форм господарства і низькою прибутковістю. З різних причин деякі питання були одразу взяті під контроль земців, а до розв'язання інших, не менш гострих, їм довелося неодноразово звертатися у процесі своєї діяльності [7, с. 277–279].

Розв'язання тих або інших питань, пов'язаних з розвитком сільського виробництва, харківські земства бачили у створенні фінансових підвалів, спираючись на які можна було досягти суттєвих зрушень. У цьому плані вони зацікавлено підійшли до проектів щодо земельних банків, враховуючи те, що про необхідність їх створення клопоталися землевласники ще у 1859 р. при підтримці дворянства. Однак на реалізацію цього проекту, як і деяких інших, суттєво впливав той чинник, що на початковому етапі становлення земств як установ, провідна роль належала дворянству. Перше десятиліття переважна, майже виключна увагу харківських земських зборів зверталася на організацію кредиту землевласникам, причому упродовж короткого часу питання пройшло кілька

різних стадій. Починаючи з 1866 до 1871 р. Харківське губернське і майже всі повітові земства посилено обговорювали і виробляли проекти "земельних банків". Уже на перших же губернських зборах у 1865 р. порушили питання про відкриття земського банку. Взагалі фінансове питання через створення банківської системи у губерніях для вирішення господарських проблем неодноразово порушувалося земствами у досліджуваний період. Спочатку банки розглядалися ними як джерела для фінансування великих особистих землевласників. Але ці проекти у період 1871–1874 рр. ліквідуються і земці звертають увагу на позико-зберігальні товариства, тобто установи дрібного кредиту, а частково, й товариства взаємного кредиту, організації короткострокового кредиту для торгівлі та промисловості [22, с. 86].

Отримавши право на відкриття банків довготермінового кредиту, харківські земства значну увагу привернули до товариств взаємного кредиту. Так, з 1871 р. членом товариства стало Охтирське земство Харківської губернії, а з 1874 р. – Сумське. Це останнє зробило внесок у розмірі 16 тис. крб. На цей внесок воно отримувало завжди більш-менш значний прибуток. Наприклад, у 1894 р. – 1440 крб. або 9 %. Лебединське земство заснувало "Товариство взаємного кредиту" в 1874 р., скориставшись позикою, яку вирішило видавати у 1871 р. Харківське губернське земство новоствореним товариствам. Заснувало у 70-х р. товариство взаємного кредиту ще Ізюмське земство Харківської губернії. Ці товариства відіграти суттєву роль у покращенні забезпечення народного господарства грошовими надходженням, але скористатися ними могли лише заможні вкладники торгового і промислового класу завдяки зростанню середнього розміру членського внеску: у 1864 р. він становив 71 крб., у – 1894 р. – 210 крб. Для широкого загалу незаможного населення ці кредити були недоступні [13, с. 48–50].

Суттєвою перепоною до покращення господарства на селянських землях була нестача оборотних коштів, тому Харківське губернське і повітові земства вважали єдиним засобом до усунення цієї перепопи у широкій організації дешевого загальнодоступного кредиту як короткотермінового, так і довготермінового. Найбільш дієвим типом позикової установи земства вважали позико-зберігальні товариства, на засадах вільного договору, з обов'язковою участю членів у створенні оборотного капіталу шляхом поступових дрібних внесків і з виборним правлінням. Починаючи з 1871 р., питання про ці товариства набувають популярності: не було жодного повітового земства, яке б не захоплювалося ними. Харківські земства лише за 1872–1878 рр. видали позикку 37 товариствам. Земства шляхом введення позик намагалися покращити економічне положення населення. З середини 90-х років питання про дрібний короткостроковий кредит знову починає привертати увагу земських зборів, і до кінця цього періоду вже робиться децю в даному напрямі [21, с. 189].

Згідно з законом про земства 1864 р., одним з їх функціональних обов'язків земських закладів Харківської губернії стала відповідальність за стан шляхів. Необхідність вирішення цієї повинності була зумовлена тим занедбаним станом доріг, який негативно позначався як на соціально-економічному розвитку Російської імперії у цілому, так і на українських губерніях. У Харківській губернії земства незважаючи на труднощі, вважали за необхідне витратити значні кошти на виконання дорожньої повинності. Насамперед, це стосується Вовчанського повіту, де почали прокладати шосейні дороги. Як свідчать факти, це отримало похвалу з боку царського уряду, який від 18 січня 1888 р. прийняв рішення: "Призначити земству Харківської губернії на влаштування чотирьох під'їзних шляхів безповоротну допомогу в розмірі половини вартості цих доріг, тобто 188 тис. крб." Але такі рішення приймалися лише тоді, коли дороги мали загальнодержавне значення [24, с. 83].

У цілому земства Харківської губернії в дорожньому будівництві досягли значних успіхів. Порівнюючи кількість шляхових споруд, які були на утриманні губернського збору до введення земських установ і тих, які мали місце у 1894 р., можна побачити, що у 1864 р. на балансі налічувалося усього 183 мости, а всі інші мости, дорожні споруди (греблі, гатки і т. д.) будувалися і ремонтувалися шляхом важкої і нерівномірно розподіленої натуральної повинності. До 1 січня 1892 р. на утриманні одного губернського збору існувало вже 867 мостів, з яких дерев'яних – 845 довжиною 11 верст 253,46 кв. сажени, а кам'яних і бетонних – 22 довжиною 26 кв. сажени. Окрім цього, за рахунок цього ж збору утримувалося 789 гребель і гатки довжиною понад 150 верст. Також на рахунок земства було 85 кам'яних бруківок довжиною більше 81 версти [16, с. 127].

Необхідність розвитку ринкових відносин як складової капіталістичного виробництва, було неможливим без впорядкованих шляхів. Тому в Харківській губернії у 1892 р. дорожні споруди на повітових шляхах було передано на фінансування повітових земств, які одержували інколи підтримку з боку губернського земства. Наприклад, на влаштування і виправлення доріг і шляхових споруд у 1869 р. витрачалося 8 531 крб. 98 коп., через 10 років ця сума змінилася – 7 908 крб. 65 коп. (1878 р.) і 7 414 крб. 30 коп. (1879 р.). Харківська губернія поступово була поділена на дільниці,

за якими закріплювали техніків, які обов'язково мешкали в межах своєї території і наглядали періодично за усіма губернськими дорогами, даючи на місці вказівки відносно проведення необхідних робіт. Вони ж складали доповідні проекти, плани і кошториси, які перевірялися для більш значних робіт у центральному технічному бюро, заснованому при Харківській губернській управі. Бюро складалося з трьох осіб: старшого інженера, що завідував бюро, одного архітектора і одного техника, якому разом з тим було доручено завідувати повітом губернського міста, бо інші 14 повітів були розділені на сім дільниць з особливими дільничними техніками [22, с. 23].

Дуже важливим напрямом господарчої діяльності Харківського земства була організація продовольчої справи. На Харківщині вона мала особливу гостроту, оскільки почастишали неврожаї у зв'язку з несприятливими погодними умовами і недостатнім рівнем забезпеченості необхідним посівним матеріалом. Лише за 15 років (упродовж 1867–1882 рр.) продовольчий капітал Харківської губернії зріс на 71 %. Найкраще продовольча справа була поставлена у Золочівському та Старобільському повітових земствах [24, с.70]. Земські установи Харківської губернії з початку своєї діяльності поставилися з усією серйозністю до питання про стан натуральних продовольчих запасів і приділили багато уваги та надали допомогу сільським громадам при приведенні в порядок хлібозапасних магазинів. Переконавшись з часом у нестійкості і недостатності цього способу забезпечення населення у випадку неврожаїв і беручи до уваги складність контролю над громадськими продовольчими запасами, а також і те, що у Харківській губернії і сусідніх з нею повітах Чернігівської, Подільської і Катеринославської губерній, у випадку неврожаю, завжди легко було знайти необхідну для населення кількість зерна, – Харківське земство дійшло висновку, що забезпечення населення продовольством можна краще досягти за умови переведення зернових запасів у продовольчі капітали [13, с. 59–60].

Після значного неврожаю 1873–1875 рр. харківським земствам довелося впевнитися в тому, що хлібні запаси набагато гірше забезпечують населення продовольством, ніж грошові капітали, бо більшість запасів знаходилася у нестачах, а показаний у наявності хліб насправді був не весь у наявності. Тому надзвичайні харківські губернські збори 1874 р., згідно з доповіддю управи, вповноважили її клопотати перед урядом, щоб хлібні позики з громадських продовольчих магазинів дозволялось стягувати грошами за довідковими цінами і щоб земству надавалось право або залишати стягнені таким чином кошти в кредитних установах, використовуючи їх у неврожайні роки на придбання хліба, або ж заготовлювати хліб завчасно і зберігати його в запасних магазинах [24, с. 37–39]. Заміна зерна грошима, судячи з наявних даних, в Харківській губернії здебільшого почалася з 1879 р., і лише деякі селянські товариства вирішили перевести запаси у гроші трохи раніше. Швидка заміна зернових запасів грошима, незважаючи на те, що існуюча система переходу від природи до грошей була дуже обтяжлива для земства, дала можливість земству дійти висновку, що саме населення усвідомлює усі переваги грошових продуктивних капіталів і тому поповнює їх краще, ніж натуральні запаси, хоча земства, як відомо, і в тому, і в іншому випадку однаково на мають змоги примусити населення сплачувати своєчасно і повністю борги. Причина полягала в тому, що селянські товариства могли більш інтенсивно й універсально використовувати землю в своїх інтересах, пристосовуючись до ринку збуту та попиту. Окрім громадських продовольчих ресурсів у населення Харківської губернії були ще станові та губернські продовольчі капітали. Станові капітали становили, як і громадські, власність засновників, а також були передані у власність міських спільнот у 1867 р. у Харківській губернії в сумі 49720 крб. 70 коп. Наведені цифри свідчать як про збільшення загальної суми губернського продовольчого капіталу, так і про стан його наявності [12, с. 19].

Однією з важливих ділянок роботи Харківського земства у вирішенні господарських проблем слід вважати сприяння їх розвитку кустарним промислам, без яких складно було б добитися позитивних зрушень на селі. Йдеться передусім про створення можливостей для господарств придбання необхідного у достатній кількості робітничого сільськогосподарського інвентарю, розвиток мережі кузень та майстерень. Харківські земці намагалися як через поширення технічних знань для вдосконалення засобів виробництва, так і через фінансову підтримку поліпшити справи. Більш за все у цьому напрямі зроблено земствами Харківського та Сумського повітів. Наприклад, у Сумському повіті у 1881 р. відкрито ремісничі класи. У таких майстернях навчалися як дорослі кустарі, так і молоді. Через майстерні вводилися у виробництво нові прийоми роботи для покращення продукції. Окрім того, майстерні займалися також і збутом кустарних виробів [14, с. 519].

Діяльність земств Харківської губернії з покращення умов сільського господарства, а значить, і у вирішенні проблем господарчого розвитку, виражалася, і у підході до осушення боліт і заболочених лугов, у зрошувальних або обводнювальних роботах. Найкраще така робота здійснювалась у земствах Ізюмського і Охтирського повітів. Що стосується зрошувальних робіт, то вони дуже часто ставали необхідними в місцевостях з посушливим кліматом. Так, у 1879 р. на

засіданнях Харківського губернського земства вказувалося на необхідність цих робіт у губернії. Зрошувальні роботи виконувалися або власне земством через своїх службовців, або ж земства видавали позики окремим особам і сільським громадам на влаштування запруд, водоймищ тощо. Так, наприклад, Харківське земство у 1886 р. мало обводнювальний капітал 72 тис. крб. і видавало з нього позики [23, с. 70–72].

Поряд з іншими земськими заходами, щодо поліпшення природних умов сільського господарства у Харківській губернії необхідно відзначити боротьбу зі шкідниками, головним чином ховрашками і жуками, які в південних губерніях значною мірою завдавали збитків сільському господарству. У 1867 р. знищення ховрашків визнано обов'язковою повинністю для усіх станів. З цього часу земства розробляють систему боротьби з ними, що зводилася до знищення гризунів у час їх найінтенсивнішого розмноження. Так, наприклад, у Старобільському повіті на ховрашкову повинність у 1883 р. витрачено 2516 крб. 22 коп. [7, с. 89–90]. Іншим, не менш відчутним лихом сільського господарства Харківської губернії став хлібний жук, який вважався ще більш загрозливим, оскільки єдиним заходом боротьби з ним було його збирання. Якщо знищення ховрашків було обов'язковою натуральною повинністю, то за знищення жуків земство сплачувало селянам винагороди з ховрашкового капіталу. Так, наприклад, у 1879 р. надзвичайні губернські збори Харківської губернії вирішили встановити порядок відбування повинності зі знищення хлібного жука. Її визнали обов'язковою з оплатою за рахунок земства. Так, Зміївське земство встановивши плату 15 коп. за гранець, у 1900 р. за 6140 поданих гранців сплатило селянам 920 крб. У сусідньому Ізюмському повіті роком раніше земство змушене було сплатити селянам близько 100 тис. крб. за знищені 600 тис. гранців. Такі виплати ставали дуже відчутними для земства, тому надалі з'явилися пропозиції увести знищення жуків до обов'язкових повинностей. Приклад вирішення питання боротьби зі шкідниками був випадком більш-менш узгодженої дії земства і держави, коли уряд прислухався до порад земств і допомагав їм матеріально. Тому з такою допомогою і справа йшла узгоджено і мала належні результати і зацікавленість населення Харківської губернії [15, с. 119–120].

Розкриваючи заходи, що приймалися земськими закладами Харківській губернії у сприянні розвитку сільського господарства, необхідно відзначити і такий суттєвий для регіону аспект як введення обов'язкової посадки дерев. Це мало величезне значення для сільського господарства – збереження земель від знищення їх вітром, покращення ґрунту завдяки затримці вологи та снігу та інше. Про актуальність цієї проблеми свідчать наступні факти: тільки в Кулянському повіті з 888673 десятин землі, що малися у повіті, 39380 десятин або 4,5 % були непридатні для землеробства. З них тільки пісками було зайнято 8 тис. десятин. Як свідчать звіти земств, питання про посадку дерев постійно порушувалося на земських нарадах, особливо стосовно джерел для його фінансування [29, с. 203–205].

Не менш уважно ставилося Харківське земство до питання зі збереження лісів, що були передані урядом у повну власність державним селянам. Це проявлялося у піклуванні про влаштування розсадників, запруд, а також розчищенні джерел з обсадженням їх деревами, особливо у повітах, які мали їх значну частину і були одним із джерел життя місцевого населення завдяки своїм природнім властивостям – полювання, деревина, збирання ягід і грибів, що були одним із засобів харчування населення. У Харківській губернії вводили навіть штрафи за лісові порубки і випас худоби у молодому лісі. Упродовж 1867–1893 рр. земством прийнято 10 постанов, що сприяли збереженню лісів [16, с. 68–69].

Таким чином, становлення та розвиток земств як органів місцевого самоврядування Харківської губернії об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських та гуманітарних проблем. Аналізуючи діяльність земських установ Харківської губернії за майже п'ятдесятирічний період, можна зробити висновок, що загальні наслідки підкреслюють наявність значних потенційних можливостей у земств як органів місцевого самоврядування. Їх дії на користь місцевих потреб, залучення місцевого населення до вирішення життєвих проблем дали поштовх до появи економічної ініціативи та зацікавленості у повітах Харківської губернії, сприяли їх капіталізації та розумінню необхідності зміни існуючих економічних відносин. В сучасних умовах, коли місцеве самоврядування є складовою частиною процесу реформування та створення ринкової економіки в Україні, набутий земством Харківщини досвід є не тільки актуальним, але й потребує подальшої наукової розробки.

Список використаних джерел

1. Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает / Я.В. Абрамов. – СПб.: Типография газеты "Новости", 1889. – 288 с.
2. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Харків, 1999. – 224 с.
3. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление в России / В.П. Безобразов. – СПб.: Тип. МВД, 1897. – 162 с.
4. Брунст В.Э. Земская агрономия

/В.Э. Брунст // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб.: Изд. Тов-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 323–341.

5. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Багалея Д.И., Миллер Д.П. – Х.: Харьковская книжная фабрика им. М.В.Фрунзе, 1993. – Т.2. XIX-й и начало XX-го века. – 958 с. 6. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издание О.Н.Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с. 7. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Департамент Генерального Штаба, 1891. – Харьковская губерния. – 383 с. 8. Головачев А.А. Десять лет реформ. 1861-1871 гг. / А.А. Головачев. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – 268 с. 9. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е.С. Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с. 10. Гуз А.М. Земства в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності / А.М. Гуз // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 55–59. 11. Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств / Л. Корнійчук // Економіка України. – 1995. – № 1. – С. 58–64. 12. Доклад Ахтырскому Очередному Уездному земскому собранию 1909 года. По административному отделу. – Ахтырка: Б.и., 1909. – 39 с. 13. Доклады Харьковской Губернской Земской Управы 1893 года по земскому попечительскому делу. – Харьков, 1893. – 118 с. 14. Ежегодник МВД. Год шестой 1912. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. – 717 с. 15. Земства на Украине. Сборник документов и материалов. – К., Изд-во Акад. наук УССР., 1961. – 397 с. 16. Земские переписи 1880-1913 годов. Поуездные итоги / Сост. З.М. и Н.А.Свавицкие. – М.: Б.в., 1926. – 270 с. 17. Корнілова В.О. Харківське губернське земство та розвиток економіки краю / Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В. // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". – К., 1995. – Ч. 1. – С. 190–192. 18. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Наук. думка, 1996. – 96 с. 19. Львов Г.Е. Наше земство и 50 лет его работы / Львов Г.Е., Полнер Т.И. – М.: Задруга, 1914. – 57 с. 20. Лобас Т.В. Деятельность земств Украины по организации кредитования населения / Т.В. Лобас // Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки. – № 2 (24). – Луганськ, 2000. – С. 35–41. 21. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1916. – 228 с. 22. Народное хозяйство в России. – М.: Изд-во "Русский книжник", 1912. – 129 с. 23. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – СПб.: Изд-во ГУЗ и З, 1914. – Т.5. – 255 с. 24. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – СПб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с. 25. Ольховский Е.Р. Российское земство и проблемы сельского хозяйства в конце XIX – начале XX в. / Е.Р. Ольховский // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX века. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 259–265. 26. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: "Історіографія". – К., 2003. – 20 с. 27. Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А.А. Русов. – К.: Кружок студентов Киевлян, 1914. – 119 с. 28. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России / М. Слобожанин. – СПб.: Жизнь для всех, 1913. – 551 с. 29. Самоуправление в России. Сборник законодательных актов. – М.: Госюриздат, 1953. – 316 с. 30. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 7, спр. 19, арк. 82–84. 31. Державний архів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 55, арк. 29–35. 32. Державний архів Харківської області, ф. 16, оп. 1, спр. 39, арк. 8–11. 33. Російський державний історичний архів, ф. 395, оп. 1, спр. 229, арк. 16–17. 34. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 2, спр. 81, арк. 11. 35. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 2, спр. 138, арк. 70–71. 36. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 7, спр. 122, арк. 6–8. 37. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 1, спр. 50, арк. 8–9.

Игорь Саламахин

ЭВОЛЮЦИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО И ЗЕМСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НА НАЧАЛО XX ВЕКА

В статье исследуются основные этапы создания и деятельности крестьянского и земского самоуправления в Харьковской губернии на протяжении 1861–1919 годов. Анализируется эффективность решения разными институтами самоуправления основных хозяйственных, социальных, культурных и бытовых проблем населения Харьковской губернии.

Ключевые слова: крестьянское самоуправление, земские учреждения, земская управа, уездное земство, губернское земство.

Igor Salamahin

EVOLUTION OF RURAL AND GOVERNMENT ZEMSTVO IN KHARKIV PROVINCE IN SECOND HALF – THE EARLY TWENTIETH CENTURY

In this article the basic periods of creation and activity of the peasant and county self-government in the Kharkov province over a period of 1861–1919 years are investigated. The efficiency of solving of the main economic, social, cultural and domestic problems of the population of the Kharkov province by the different institutes of the self-government is analysed.

Key words: peasant self-government, county institutions, county council, district county, province county.